

УДК (477)342.57“10/17”

С.Д. СВОРАК, докт. іст. наук, проф., Харківський національний університет внутрішніх справ

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ X–XVII СТОЛІТЬ

Ключові слова: народовладдя, держава, віче, громада, демократія

Українське державотворення сьогодні переживає важкі часи. Це пояснюється багатьма факторами, серед яких, по-перше, відсутність демократичного історичного досвіду українського народу, по-друге, роз'єднане політичні сили ще не в змозі спрямувати зусилля на конструктивну співпрацю в державотворчому процесі. Абсолютно очевидно, що у цій ситуації, однією з першочергових проблем є проблема теоретичного усвідомлення суспільством та його провідною державотворчою елітою знань з історії держави і права України, які характеризують народовладну традицію формування інституції влади та структур громадянського суспільства. Історія державотворчої думки України свідчить про тривале фальшування об'єктивної історії держави і права на догоду інтересам держав, які значною мірою ототожнювали українську і великоросійську історію держави і права. Тому витоки формування українського національного державотворчого процесу та продукування теоретичного образу демократичної традиції України слід шукати у наукових працях вітчизняних дослідників, що і є головною метою дослідження.

Величезне значення для формування об'єктивної теорії українського державотворчого процесу мають праці М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Володимирського-Буданова, Д. Дорошенка та багатьох інших, які у своїх працях відмовлялися визнавати Київсь-

ку Русь монархічною державою. Своє бачення першої української держави з іменем «руські землі» вони сформулювали в рамках сучасної концепції демократії, яка стала у сучасній теорії держави і права ключовою у поясненні Г. Вернадським і М. Грушевським державотворчого процесу в руських землях і виступає методологічною парадигмою переосмислення історичної спадщини української державності. Суттєвим для їх точки зору є те, що вони виводять інститути державної влади руських земель з історичного досвіду спільноти. Сформулювавши свою теорію, Г. Вернадський «зробив спробу доказати право «слов'янського культурного типу» на самостійний розвиток» [1, с.9], на основі «критики джерел» він висловив «своє власне тлумачення в розумінні Київської Русі» [1, с.6].

У значній частині сучасних дослідників історії держави і права України марксистсько-ленінські переконання через свою фатальну класову державно-правову обмеженість знайшли прояв у поглядах на сутність державного устрою Київської Русі та наступних стадій історичного розвитку української державності. Найважливішою ознакою Києворуської держави вони вважають: по-перше, феодалний уклад; по-друге, одноосібну монархію; по-третє, перетворення племінних у територіально-адміністративні спільноти; по-четверте, завоювання варягами та інституалізація нового владного компонента – князя з дружиною, що послужило приводом до формування норманської теорії у якій німецькі історики акцентували увагу на нездатності українського народу самоорганізуватися в державну форму.

Так чи інакше, але історична реконструкція, яка тяжіє до іманентного відображення образу феодалної одноосібної монархії Київської Русі в політичній дискусії сьогодення деформує національно-державницьку самовідомість українського народу. У цій схемі проглядається доволі явна присутність ідеї Московської централізованої держави у тлумаченні історії України та неявна ідея рефлексивного перенесення у націотворчий процес західноєвропейського елементу.

Дотримуючись наукової традиції українських дослідників історії держави і права України, автор зробив спробу спростувати окреслену вище модель і у межах національного досвіду державотворення знайти народовладні, демократичні типи інституалізації державної влади, необхідні для трансформації в сьогодення, адже усупільнення об'єктивного знання про державний устрій української нації передбачає в першу чергу розуміння поняття народовладдя. Тому нашим дослідникам важливо, нарешті, зрозуміти, що в історії держави і права України на першому плані, при формуванні моделі демократії, завжди був і залишається народ.

Цікавими у цьому контексті є свідчення Прокопія Кесарійського, який наголошував, що «слов'янами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання» [2, с.66]. М. Володимирський-Буданов при визначенні державного устрою Київської Русі підкреслював, що головним інститутом державної влади є віче, яке складається із громадян старшого міста «...новгородці бо... і смоляни, і кияни, і полочани, і вся влада, як на думу, на віче сходяться, що старші здумають, на тому пригороди стануть» [3, с.52]. Таким чином, збори старших міст були владним інститутом всієї територіальної громади, яка об'єднувалися з містом-центром. Зауважимо, що процес державотворення починається з трансформації уже існуючих інституцій влади, адже віче у вітчизняній історії має доісторичне походження» [3, с.53]. У результаті узагальнення наукових поглядів дослідників історії держави і права України та літописних свідчень можна визначити та розмежувати функції наступних інститутів влади руських земель – «князь, дума, віче» [3, с.58], права якого «не обмежуються певним одним видом справ... вони... застосовуються у всіх сферах вищих державних справ урядування і суду» [3, с.57].

У державному просторі окремих руських земель лише віче має інтегральний державотворчий досвід і право безпосередньо призначати урядовців, князя і узгоджувати кандидатури на посаду з роду Рюриковичів.

«Досить важливо, що правоздатність громади відносно запрошення і утвердження князя, – наголошує М. Грушевський, – визначалась самими князями... громада «радилася» з князем і пред'являла йому свої вимоги і в залежності від виконання їх ставили на волю діння столем» [4, с.304].

Віче як форма волевиявлення при виборі князя, оптимально відповідала потребам народу руських земель, їхнім демократичним традиціям. «Руські демократичні інститути київської доби, – підкреслює Г. Вернадський, – відносяться до класичного грецького типу – до типу безпосередньої демократії. Передбачалася участь всіх громадян на зібраннях, і це призвело до того, що громадяни столяного міста знаходились у привілейованому становищі, оскільки лише вони фізично могли бути учасниками Віче» [1, с.204].

Така форма демократії руських земель була можлива лише за підтримки громадянського населення всіх сільських поселень, які були впевнені у здатності віче столяного міста враховувати інтереси та вимоги всіх соціальних верств і задовольняти ці вимоги. Що стосується поглядів на соціально-економічний уклад українських земель то вітчизняні науковці приходять до висновку, що типологія «феодальний уклад» не може бути віднесена до українського державотворення X–XIV сторіччя. Серед тих дослідників історії України, які провели глибинну розвідку в нашу історію держави і права слід окремо відзначити І. Лисяка-Рудницького. Незаперечно об'єктивно, ідеологічно неупереджено він сформулював теоретичні базові принципи переосмислення концепції феодального укладу української державності де на відміну від Заходу, не феодальне помістя, а місто було головним фактором економічної і соціальної еволюції країни, а монетарна економіка домінувала над натуральним господарством [5, с.16].

Однією із найпоширеніших концепцій еволюції державно-правової структури від Київської Русі до середини XIX ст. є концепція сформульована радянськими дослідниками. «Радянські історики, – пише І. Лисяк-Рудницький, – розрізняють три етапи «руського»

феодалізму: рання феодальна монархія (з IX–X до початку XVI ст.), представницька монархія (XVI – друга половина XVII ст.) і абсолютна монархія (з кінця XVII ст.)» [5, с.48]. Розглядаючи козацьку добу української історії держави і права, І. Лисяк-Рудницький наголошує, що козацька революція, яка зруйнувала в Україні польський шляхетський устрій, генерувала нову своєрідну форму станового ладу, «військо запорізьке» або козацький стан, що «був так само провідний в Україні як шляхетство в Польщі». Але з різних причин, – підкреслює автор, – увесь уклад міжстанових взаємин був в Україні інший, та, до речі, прогресивніший і корисність для тих груп населення що не належало до управлінської верстви, ті елементи корпоративних і особистих вольностей, що були в козацькій державі споріднювали її з тогочасним Заходом, та при нормальному розвитку, дали Україні ще на переломі XVIII та XIX століть змогу перетворитися в націю в новітньому розумінні» [5, с.27]. Він стверджує, що причиною розквіту і в'янення державно-правової демократичної тенденції в українській історії є значною мірою негативний вплив східного державного фактору та зміни в економічному укладі суспільства.

Звичайно, демократична традиція державницького життя українського народу – це досить відчутна усталена, якісна властивість національної свідомості, яка забезпечувала в різні періоди поневолень іншими державами наших земель рівновагу соціального порядку, порушеного загарбником, зберігаючи внутрішні властивості національно-державницького менталітету, більш-менш співмірного з демократизмом українського народу з носіями волі, яка в українській національній культурі досить багатозмістова і включає в себе поняття свободи.

Така специфіка розвитку державних структур влади відображає фази розвитку української державності наступні після руйнування татаро-монголами Київської Русі. Демократизм як тип суспільної поведінки, на перехідних етапах втримує навіть у кризовій ситуації відносну і своєрідну стабільність державного життя, інколи ініціює в соціальному середо-

вищі верству в ролі захисника народних прав у державному управлінні. Так, приміром, у Галицько-Волинській державі, міське населення, ґрунтуючись на своїй традиційній демократичній традиції, підтримало князя у боротьбі проти галицьких бояр.

«Оскільки політично безпринципні боярські угруповання пішли на співпрацю з угорськими феодалами, – стверджує А. Панюк, – боротьба Романових синів Данила й Василька за об'єднання галицько-волинських земель набула характеру визвольної війни за державну незалежність князівства» [6, с.29]. На той час українське суспільство страждало від татаро-монгол і не сприймало різких порушень державного життя, тому носіїв такого рушіяного, деструктивного потенціалу – бояр-заколотників, які порушили демократичну традицію і пішли на угоду з феодальною верствою Угорщини з метою зміни державного устрою Галицько-Волинського князівства було жорстоко покарано. «Партія бояр, прихильних до Угорщини закликала угрів... угорська окупація зродила незадоволення і почала розправу «за зраду» стративши понад 500 бояр» [2, с.194].

Загалом у періоди державної нестабільності українського народу спостерігається більшою чи меншою мірою маргіналізація провідної верстви до складу якої входила значна частина найбільш активних та ініціативних осіб. У боротьбі проти галицьких бояр, які прагнули захопити владу і обмежити тим самим владу князя і міщан, князь «Данило знаходив підтримку в міському населенні Галича та Перемишля... Супроти «крамольного» боярства він перейшов до каральних дій: багатьох стратив, у багатьох конфіскував землі... За Данила спішно збудовано низку міст, населення яких разом із служилим боярством стало підпорою князя» [2, с.197]. Отже, демократична традиція українського національного державотворення помітно відрізнялася від державного устрою західноєвропейських країн з їх аристократичним типом держави і права та викристалізувала істотну відмінність між Московською та українською державами.

Узагальнюючи погляди вітчизняних дослідників історії держави і права України на Ки-

івську Русь і Галицько-Волинське князівство підкреслимо, що в період розвитку і трансформації української державності Московської держави ще історично не існувало. В. Татищев, якого не можна причислити до прихильників України писав: «Москва в різних давніх манускриптах Кучково іменована від попереднього власника Кучка. Але князь великий Юрій, побудував місто, назвав від ріки Москва» [7, с.450]. Ця цитата спростовує традиційну ідеологію великомосковської державницької історіографії про те, що український, білоруський і великоросійський народи мали спільні вихідні державні історичні корені. У історико-державницькій площині ця міфологія стала для імперської політики Москви вихідною ідеєю і поведінковою мотивацією, зорієнтованою на поглинання України.

Сконструйований таким чином концепт походження «братніх» народів із одного слов'янського етнокультурного масиву не відповідає дійсності. П. Курінний, М. Володимирський-Буданов, інші дослідники історії держави і права Росії та України звернули особливу увагу на те, що зародження і розвиток Московської держави і державності російського народу етнокультурно пов'язане більшою мірою з етноспільнотами угро-фінського походження, які істотно відрізняються від слов'ян. «Назва м. Москва походить від назви однойменної річки. Фінською мовою це означає «каламутна вода». Назва ріки Волга є такою ж фінською. Навколо басейну р. Москви та озер мешкали фінсько-угорські племена. У VI ст. Йордан згадує ці племена: Чудь, Меря, Вєсь, Ерзя, Муром, Мокша, Мордва тощо» [8, с.176].

Питання державотворчих процесів притаманних Московській державі були в центрі уваги М. Володимирського-Буданова, який підкреслював, що на відміну від домінуючих на той час в Київській Русі споріднених слов'янських спільнот, які визначали демократичний шлях формування своєї державності, Москва здійснила «державне творіння» із різноетнічних спільнот, а сама Московська держава була сформована лише в XIV ст. [3, с.97]. Вчений пояснює виникнення Московської держави за схемою загарбання чужих земель,

а за науковою фразеологією засобом колонізації чужих етнографічних елементів, які не вводяться в державу як стороннє тіло, а асимілюються національним організмом і переробляються в ньому. Першим ударом були «фінські племена Мордві, Ерзя і Мокші, потім почалися походи в Мордовські землі. Пізніше рух колонізації спрямований був на землі чемерисів і чувашів» [3, с.98–99].

За таких умов владарювати на різноетнічних територіях може лише імперська держава з централізованим монархічним режимом. «Історія Московії, – вважає В. Богданов, – це не тільки історія князів, які найчастіше не представляли інтереси корінного населення... окрім історії князів... у нас є імперія етнічних культур, які проживали тут і до і після Калити... В нашій історії нащадки етнічних культур – воїнів домінують, насамперед завдяки своїй клановості, а клани формують правове поле для всього суспільства» [9, с.248–249].

На відміну від домінуючих у народів-землеробів, народів-виробників демократичних тенденцій державотворення, становлення політичного організму у народів-воїнів, велич їх держави вимірюється милітаристською силою.

Ю. Липа характеризує крах централізації Росії наголошував, що «останні роки Росії це щораз тяжча боротьба центральної влади з різномірністю людей і краю. В цій боротьбі найтрагічніше було те, що централістична ідея виявилась недоцільною на просторах Росії. Щораз тяжчі удари завдає ця ідея конкретно людському життю» [10, с.13]. На противагу такій характеристиці держави-імперії М. Грушевський чітко сформулював етнокультурний концепт нашої держави, наголосивши, що «соціальний та культурний процес становлять... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, усі флуктуації політичного життя, через стадії його піднесення і занепаду та в'яже в одну цілісність історичного українського життя» [11, с.17].

Поняття народовладдя в українській історії держави і права характеризується виразною складністю. Його не можна змістовно ототожнювати з класичним теоретичним визначенням тому, що цей феномен органічно поєдну-

ється з багатьма іншими сферами суспільного життя, зокрема, з культурою, побутом, виробництвом, обміном, соціальними відносинами і в цьому контексті воно є складовою частиною етнотворчості. Під поняттям «народовладдя» звично розуміють участь народу в державному житті, однак історія становлення та розвитку української державності – це безперервний еволюційний процес, який, у принципі, неможливо звести до якоїсь однієї форми участі народу в різних сферах державного життя чи розуміння домінуючого фактору, що змінює форми урядування. Коли татаро-монголи на більшій частині Київської Русі утвердили принципи своєї державницької культури, українські територіальні громади, зуміли зберегти свої місцеві національні особливості самоврядування. М. Грушевський пише, що з того часу, коли татаро-монголи усунули князівську верству від виконання державних функцій на окупованих землях Русі в містах та пригородах урядували «градські старці під зверхністю татарських намісників. Опинившись без князів та урядовців, деякі села цілком задовольнялися своїм становищем – залежністю безпосередньо від татар і працею на їх замовлення, татарські люди творили автономні громади, які нагадували громади докнязівських часів... Татари навіть не призначали до їх сіл своїх постійних урядовців» [11, с.175–176].

З цього приводу Т. Парсонс твердив, що опір з боку суспільства змінам, які несуть із собою загрозу його життю, слід вважати «пристрасним інтересом, який є виразом до самозбереження та забезпечення рівноваги життєвих етапів» [12, с.46]. Тому увага дослідників історії держави і права України має переорієнтуватися на розгляд внутрішньої взаємодії суспільного життя та впливу зовнішніх факторів, враховуючи той факт, що зміни в державному устрої вкорінені у національній культурі. К. Поппер розробив цілісну концепцію «відкритого суспільства» у якій «принцип демократії» розглядається крізь призму соціалізованої інституціональної влади підзвітної й підконтрольної народу. Загальна тенденція еволюції суспільства характеризується «формуванням інституцій з метою можливого

стримування, регулювання або прискорення прогресу суспільства» [13, с.45].

Для української спільноти національно-державницька легітимація складалася за умов суперечливих відносин із татаро-монголами і Польщею. На відміну від моделі загарбання литовські князі «у своїй політиці об'єднання білоруських та українських земель із литовськими підкреслювали, що вони є спадкоємцями Руських князів» [2, с.307], однак в історії держави і права України уже стало традиційним досліджувати й описувати лише один механізм об'єднання Русі із Литвою – військово-загарбницький. На противагу традиційним поглядам М. Молчановський наголошував, що успіхи литовської експансії на території української держави пояснюється тим, які вони поводитися з українцями не як окупанти, що руйнують старі звичаї і поведяться як завойовники, а як люди, що шукали спільної мови та порозуміння з населенням, з місцевими громадами, з метою спільної оборони від татар та будівництва фортець [14, с.38].

Таким чином, у межах Литовсько-Руського князівства відбулася певна стабілізація державно-правового життя української спільноти, а еволюція інститутів народовладдя руських земель у складі Литовської держави а потім Запорізької Січі та Вольностей Війська Запорізького, спрямовувалась в бік оптимізації їх функціонування в нових умовах, що забезпечувалася «пануванням» старовинного «руського права». «На землях України, – підкреслює А. Яковлів, – звичаєве право діяло до кінця XV ст. Великі князі Литовські, проголошували принцип: «старовини не рухати, новини не заводити» [15, с.634]. У той же час, характеризуючи процеси формування Московської держави та причини сусідських та міжетнічних конфліктів і воєн, В. Богданов наголошував, що «Іван розгромив Новгород за допомогою татар... причини геноциду новгородців і причини геноциду найбільш активних соціальних верств у 1917, 1937 та інших роках мають історичну засаду... суперечність між правовими системами, в яких живуть різні соціокультури. Одним правове поле заважає жити, інші без нього не можуть існувати» [9, с.205–206].

Таким чином у ході історичної еволюції української державності нація виробила демократично-правове поле державного устрою яке визначало форму історичної генези розвитку її державності з X по XIV ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН АГ-РАФ, 2001. – 448 с.
2. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Спб., 1905. – 670 с.
4. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 341 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Наук. думка, 1994. – 554 с.
6. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Л. : Центр Європи, 1995. – 163 с.
7. Татищев В. Н. История российская / В. Н. Татищев. – М. ; Л. : Наука, 1946. – Т. 4. – 555 с.
8. Курінний П. Советські концепції походження великоросійської народності та руської нації / П. Курінний // Наукові записки. – Мюнхен, 1913. – С. 174–199.
9. Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси / В. В. Богданов. – М., 2001. – 272 с.
10. Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. – Нью-Йорк, 1954. – 13 с.
11. Грушевський М. Історія України-Русі : в 11 т. Т. 1 / Михайло Грушевський. – К., 1991. – 536 с.
12. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность, и место социальных систем / Т. Парсонс. – М. : Мысль, 1994. – 321 с.
13. Popper K. The Poverty of Historicism / K. Popper. – London, 1960.
14. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – Мюнхен, 1937. – 424 с.
15. Яковлів А. Історія джерел українського права. Литовсько-Руська доба : у 11 т. Т. 1 / А. Яковлів // УЕ. – К., 1949. – С. 634.

Сворак С. Д. Трансформація народовладдя в Україні у контексті європейських цивілізаційних процесів X–XVII століть / С. Д. Сворак // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 864–869 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13ccdcpc.pdf>

Через призму цивілізаційного виміру проаналізовано державно-правові погляди істориків держави і права на трансформацію народовладних органів управління в Україні у X–XVII століттях.

Сворак С. Д. Трансформація народовластия в Украине в контексте европейских цивилизационных процессов X–XVII столетий

Проанализированы государственно-правовые взгляды историков государства и права на трансформацию народовластных органов управления в Украине X–XVII веков через призму цивилизационного измерения.

Svorak S. D. Transformation of Democracy in Ukraine in the Context of European Civilization Processes X–XVII Centuries

This article analyzes the constitutional views of historians of law at the grassroots transformation of governance in Ukraine X–XVII century through the prism of civilization dimension.